

ЩОДО ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС ВИЗНАЧЕННЯ СТАНУ ОСУДНОСТІ/НЕОСУДНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

ABOUT THE PECULIARITIES OF CONDUCTING A JUDICIAL EXPERTISE IN DETERMINING A PERSON'S STATE OF CRIMINAL SANITY/INSANITY

Корунчак Л.А., к.ю.н.,
доцент кафедри професійних та спеціальних дисциплін
Херсонський факультет
Одеського державного університету внутрішніх справ

У статті розглядаються питання визначення стану осудності/неосудності фізичної особи у кримінальних справах. Звернуто увагу на особливості призначення судово-психіатричної експертизи, зокрема обмеження щодо суб'єктів судово-експертної діяльності, встановлених відповідно до Закону України «Про судову експертизу». Здійснено аналіз позиції Європейського суду з прав людини із цього питання.

Розглянуто співвідношення медичного та юридичного критеріїв, які є складовими елементами формули визначення осудності/неосудності фізичної особи. У медичному критерії виділено чотири групи психічних розладів: хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство, інший хворобливий стан психіки, які впливають на свідомість і волю людини. Наведено приклади розладів психічної діяльності, які визнані такими згідно з чинною в Україні Міжнародною класифікацією хвороб МКХ-10, та здійснено її порівняння з МКХ-11 (Міжнародною класифікацією хвороб МКХ-11), яка набере чинності після погодження з усіма країнами – членами Всесвітньої організації охорони здоров'я. Окремо розглянуто юридичний критерій неосудності, який включає два складники: інтелектуальну ознаку – особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність), не розуміла справжній зміст своєї поведінки; не здатна була усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь; вольову ознаку – не могла керувати своїми діями або бездіяльністю. Звернуто увагу на положення частини 1 статті 20 Кримінального кодексу України, якою встановлено особливості притягнення до кримінальної відповідальності осіб, визнаних судом обмежено осудними: особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними (визнана судом обмежено осудною), кримінальній відповідальності підлягає. Автором також наведено пропозиції щодо вирішення окреслених проблем.

Ключові слова: осудність, неосудність, формула осудності/неосудності, обмежена осудність, судово-психіатрична експертиза, психічний стан фізичної особи.

In the article, the questions of determining a person's state of criminal sanity / insanity in criminal cases are examined. Attention is paid to the peculiarities of appointing the forensic-psychiatric expertise, exactly, to the limitations regarding the subjects of the forensic-psychiatric expertise provided by the Law of Ukraine «About the forensic expertise». The positions of the European Human Rights Court in this question are analyzed.

The correlation between the medical and juridical criteria, which are considered to be the main elements of the formula determining a person's criminal sanity / insanity, are examined. In the medical criterion, four groups of mental disorder have been pointed out: a chronic mental disease, temporary disorder of the psychiatric activity, feeble-mindedness, another insane state of psychics inflicting a person's consciousness and will. The examples of mental disorder, determined as such by the International classification of diseases ICD-10, being current in Ukraine as well, are given and compared with those from the ICD-11 (the International classification of diseases ICD-11), which will be in vigor as soon as it is approved by all the countries – participants of the World Health Organization. Apart from this, the juridical criterion of the criminal insanity consisting of two elements: an intellectual feature – when a person cannot realize his/her actions (inactions), or does not realize the real essence of his/her behavior, or does not realize a socially dangerous character of his/her actions, or cannot direct his/her actions (a willful feature), is examined. Attention is paid to Part 1 of Article 20 of the Criminal Code of Ukraine providing the peculiarities of bringing to the criminal liability persons considered partially insane: persons, who during the act of committing a crime, were not able due to their mental disorder to realize their actions (inactions) and (or) direct them (determined by court as a partially insane person) are to be brought to the criminal liability. Some propositions concerning the aforementioned problems are given by the author as well.

Key words: criminal sanity, insanity, formula of criminal sanity/insanity, partially insanity, forensic-psychiatric expertise, a person's psychical state.

Постановка проблеми. Питання особливостей притягнення до кримінальної відповідальності осіб із вадами психічної діяльності вирішуються на підставі положень Кримінального кодексу України (далі – ККУ). Зокрема, частиною 2 статті 19 ККУ встановлено, що особа, яка під час учинення суспільно небезпечного діяння перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії чи бездіяльність або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки, не підлягає кримінальній відповідальності [4]. Між науковцями дотепер ведуться спори щодо визначення формули неосудності.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню питань осудності/неосудності фізичних осіб присвячено роботи О.П. Гороха, О.В. Зайцева, Н.В. Ортинської, О.А. Плашовецького, Ю.С. Богомякова, В.В. Лєня, А.А. Васильєва, В.Б. Первомайського.

Метою статті є дослідження особливостей проведення судової експертизи під час визначення стану осудності/неосудності фізичної особи.

Виклад основного матеріалу. Питання кваліфікації протиправних діянь, учинених недієздатними суб'єктами, як відзначає І. Полонка, є одними з найбільш суперечливих, тому що і самі протиправні діяння, і самі такі суб'єкти зумовлюються не тільки юриспруденцією, а й тим, що їх розуміння знаходиться на перетині з іншими галузями знань, що підтверджує складність досліджуваного інституту та констатує його комплексний характер [7, с. 125].

Передусім має йтися про визначення критеріїв неосудності. Ю.С. Богомяков до критеріїв неосудності відносить юридичний, медичний та психологічний [1, с. 103–104]. Визначаючи складники формули неосудності, В.В. Лєнь включає до неї медико-біологічний, психологічний, кримінально-правовий (юридичний) критерії [5, с. 128].

Згідно з положенням, сформульованим харківською кримінально-правовою школою, поняття неосудності включає медичний та юридичний критерії, які знаходяться між собою в певному співвідношенні та взаємозв'язку.

Відповідно до статті 19 ККУ, медичний критерій включає чотири групи психічних розладів: 1) хронічне психічне захворювання; 2) тимчасовий розлад психічної діяльності; 3) недоумство; 4) інший хворобливий стан психіки, який впливає на свідомість і волю людини. Статтею 1 Закону України «Про психіатричну допомогу» визначено, що до психічних розладів відносяться розлади психічної діяльності, визнані такими згідно з чинною в Україні Міжнародною статистичною класифікацією хвороб, травм і причин смерті [8]. Причому, згідно зі статтею 3 цього Закону, в Україні діє презумпція психічного здоров'я: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України.

Згідно з Міжнародною класифікацією хвороб 10 перегляду (МКХ-10), клас V (F) «Розлади психіки та поведінки» включає в себе такі групи: 1) органічні, включаючи симптоматичні розлади; 2) розлади психіки та поведінки внаслідок уживання психотропних речовин; 3) шизофренія, шизоформні стани та маячні розлади; 4) розлади настрою (афективні розлади); 5) невротичні, пов'язані зі стресом соматоформні розлади; 6) поведінкові синдроми, пов'язані з фізіологічними розладами та фізичними факторами; 7) розлади зрілої особистості та поведінкові розлади; 8) розумова відсталість; 9) розлади, пов'язані з психологічним розвитком; 10) розлади поведінки та емоцій, які починаються здебільшого в дитячому та підлітковому віці; 11) не уточнений психічний розлад [6].

Окрім того, у 2019 р. Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) було оприлюднено новий МКХ-11, який набере чинності після погодження з усіма країнами – членами ВООЗ. У ньому вперше як психічний розлад класифікується ігрова залежність (онлайн і оффлайн).

Однак наявність медичного критерію ще не є однозначним свідченням неосудності особи. Аналіз статей 19, 20 Кримінального кодексу України показує, що під час вирішення питання щодо неосудності конкретної особи необхідним є встановлення сукупності однієї з медичних та однієї з юридичних ознак цього поняття. Визначення юридичного критерію неосудності сформоване в психологічних поняттях та включає два моменти: 1) інтелектуальну ознаку – особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність), не розуміла справжній зміст своєї поведінки; не здатна була усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь; 2) вольову ознаку – особа не могла керувати своїми діями або бездіяльністю. Сполучник «або» під час встановлення юридичного критерію неосудності вказує на те, що для визнання особи неосудною достатньо однієї з указаних ознак (інтелектуальної або вольової), тобто йдеться про можливість особи проявляти вільне волевиявлення взагалі.

Водночас слід звернути увагу на положення частини 1 статті 20 Кримінального кодексу України, якими визначено, що особа, яка під час учинення кримінального правопорушення через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними (визнана судом обмежено осудною), кримінальний відповідальності підлягає. Іншими словами, якщо інтелектуальна або вольова ознака юридичного критерію неосудності проявляється частково (особа не повною мірою може проявляти вільне волевиявлення), особа визнається обмежено осудною, що враховується судом під час призначення покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Серед характеристик обмеженої осудності Ю.А. Внукова відзначає такі: 1) обмежена осудність, пов'язана з наявністю у суб'єкта певного психічного розладу, психічної аномалії; 2) унаслідок такого психічного стану особа не повною мірою здатна усвідомлювати фактичні ознаки і суспільну небезпечність учиненого діяння. Але при цьому на відміну від неосудної особи в обмежено осудної особи повністю не виключається здатність усвідомлювати свої дії та бездіяльність та (або) керувати ними повністю; 3) обмежена осудність не виключає осудності як обов'язкової ознаки суб'єкта, а отже, не виключає і кримінальну відповідальність за вчинене діяння [2, с. 144].

Установлення повноти усвідомлення фактичних ознак і суспільної небезпечності діяння під час визначення обмеженої осудності має певні складності. Зокрема, під час визначення обмеженої осудності мають бути обов'язково враховані не лише психіатричні, а й психологічні показники діяльності під експертного: особливості контакту та поведінки під час проведення дослідження, продуктивність бесіди, сформованість автоматизованих розумових навичок та наявність ознак педагогічної занедбаності, ступінь вираженості змін когнітивних процесів, темп сенсорних реакцій, працездатність та вміння зосереджуватися, динамічні характеристики мислення, наявність порушень прогностичних здатностей, схильність до навіюваності, вираженість змін емоційно-вольової та мотиваційної діяльності, зміни особистості внаслідок хвороби, особливості самооцінки.

Як відзначає Н.В. Завязкіна, оскільки обмежена осудність відрізняється від осудності та неосудності «специфічним категоріальним наповненням» та ступенем вираженості не тільки та не стільки психічних змін, особливого значення у цьому разі набувають саме спеціальні психологічні знання, зокрема з клінічної психології та психодіагностики. Тому у таких випадках доцільним є призначення саме комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи, адже саме правильно виявлена та точно діагностована аномалія психічної діяльності стає підставою для визначення судом можливості застосування статті про обмежену осудність та відповідні заходи покарання [3, с. 20]. Отже, під час визначення виду експертизи (судово-психіатрична або комплексна судово-психолого-психіатрична) слід обов'язково враховувати обсяг осудності, відносно якого ставляться питання експерту.

Як зазначено вище, для визначення здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність), розуміти справжній зміст своєї поведінки, усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь, можливість керувати своїми діями або бездіяльністю, а також повноти цієї здатності може бути призначено судово-психіатричну або комплексну судово-психолого-психіатричну експертизу. Причому відповідно до чинного законодавства судово-психіатричну експертизу мають право здійснювати виключно державні спеціалізовані установи, що є певним обмеженням кола суб'єктів судово-експертної діяльності. Водночас практика Європейського суду з прав людини вказує на необхідність урахування незалежної думки експертів не тільки державних установ під час визначення стану фізичних осіб [9], тому коло таких суб'єктів має бути розширено.

Висновки. Формула визначення осудності/неосудності фізичних осіб включає у себе медичний та юридичний критерії, сукупність яких є необхідною умовою під час вирішення питання щодо неосудності конкретної особи. Медичний критерій відповідно до положення кримінального законодавства включає чотири групи психічних розладів. Під час установлення юридичного критерію неосудності досліджується можливість особи проявляти вільне волевиявлення. Необхідною умовою юридичного критерію є наявність його інтелектуальної або вольової ознаки у діях/бездіяльності особи. Дослідження характеру дії/бездіяльності особи під час визначення її неосудності

або обмеженої осудності є різним, тому під час визначення виду експертизи (судово-психіатрична або комплексна судово-психолого-психіатрична) слід обов'язково враховувати обсяг осудності, відносно якого ставляться питання експерту. Зокрема, під час установаження обмеженої осудності доцільнішим є проведення комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи.

Оскільки сьогодні судово-психіатричну експертизу мають право здійснювати виключно державні спеціалізовані установи, то з метою приведення законодавства України у відповідність до законодавства Європейського Союзу коло суб'єктів судово-експертної діяльності, яким надається право здійснення даного виду експертизи, має бути розширене.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богомяков Ю.С. Уголовно-правовая невменяемость: критерии и признаки. *Советское государство и право*. 1989. № 4. С. 103–108.
2. Внукова Ю.А. Неосудність та обмежена осудність як кримінально-правові категорії. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. № 1(29). Т. 11. С. 139–147.
3. Завязкіна Н.В. Клініко-психологічна діагностика в судовій експертології обмеженої осудності та дієздатності : автореферат дис. ... д-ра психолог. Наук : 19.00.04 ; Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2019. 45 с.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення: 30.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 27.02.2021).
5. Лень В.В. Осудність у кримінальному праві і законодавстві : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2008. 180 с.
6. Міжнародний класифікатор хвороб МКХ 10. URL: <http://www.surgery.org.ua/Documents/Details/aa535505-419d-4d67-a9e7-5c6d4b8f1ced?title=MizhnarodniiKodifikatorKhvorobMkKh10> (дата звернення: 27.02.2021).
7. Полонка І. Критерії неосудності суб'єктів протиправного діяння. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 5. С. 125–134.
8. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III. Дата оновлення: 20.12.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення: 27.02.2021).
9. Справа «Анатолій Руденко проти України» (заява № 50264/08) : Рішення Європейського суду з прав людини від 17.04.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a10#Text (дата звернення: 27.02.2021).